

УДК 061.22:63 (091)

Примак Олена Юрїївна,
старш. наук. співроб. відділу
забезпечення науковими фондами
ДНСГБ УААН
(м. Київ)

УЧЕНИЙ КОМІТЕТ МІНІСТЕРСТВА ЗЕМЛЕРОБСТВА (1894–1917 рр.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті охарактеризовано діяльність і структуру Ученого Комітету Міністерства Землеробства, а також його значення для розвитку сільського господарства.

В статье характеризуется деятельность и структура Ученого Комитета Министерства Земледелия, а также его значение для развития сельского хозяйства.

In the article the activity and structure of Scientific Committee of Ministry of Agriculture, and also his value is characterized for development of agriculture is described.

Російська імперія була аграрною країною. Не дивлячись на те, що сільське господарство завжди становило одну з основних галузей господарства, аж до XVIII сторіччя воно знаходилося на дуже низькому рівні розвитку. Сільське населення не отримувало належної агрономічної допомоги ні з боку уряду, ні з боку місцевих суспільних установ. Воно не мало достатньо коштів для покращення ведення сільського господарства, культурний рівень селян підвищувався дуже повільно. Без перебудови і подальшого розвитку сільського господарства неможливо було розвиватися всьому суспільству. У зв'язку з цим постали питання піднесення всіх галузей сільського господарства, надання агрономічної допомоги населенню, підвищення його культурного рівня, видання сільськогосподарської літератури, розвитку дослідної справи, покращення технічного забезпечення сільського господарства, підготовки висококваліфікованих кадрів, розвитку сільськогосподарської науки.

Перші спроби різнобічного, а в деяких відношеннях навіть і систематичного піднесення сільського господарства, робить тільки Петро I, який вперше оголосив опікування сільським господарством справою державної ваги «земледелие, скотские приплоды и рыбные ловли везде по возможности умножать, к приращению приводитъ» [4, с. 17].

Після смерті Петра I урядова діяльність з питань покращення сільського господарства послаблюється, більш-менш зхнову поновлюється тільки при Катерині II і в наступні за нею царювання, особливо при Миколі I.

При цьому протягом усього дореформеного періоду країна продовжувала залишатися без спеціальних державних установ, для яких покращення сільського господарства та опікування його потребами стало б основним завданням їхньої діяльності.

Тільки при Катерині II сільське господарство стало однією з багатьох галузей, якою опікувалася заснована у 1797 році «Експедиция государственного хозяйства, опекунства иностранных и сельского домоводств». При Олександрі I керування сільським господарством покладається на Міністерство Внутрішніх Справ. При Миколі I – воно переходить до Міністерства Державної Власності (створено у 1837 р.). У цьому ж році виник і *Учений Комітет Землеробства* при даному Міністерстві [5].

Не дивлячись на свій нечисельний склад (7 осіб), цей Комітет був поділений на три відділення: сільське господарство, лісове і кадастру, причому через 8 років лісова частина була виділена і на протязі 50 років (до 1894 р.) ніяким перетворенням не піддавалася. Але в той же час у сільському господарстві відбуваються глибокі зміни – достатньо згадати 60-ті роки, коли з розкріпаченням селянства перед сільським господарством постала низка нових завдань, у вирішенні яких, здавалося б, вчена колегія повинна була б приймати безпосередню участь. Але лише через 57 років (1894) після свого існування, разом із докорінним перетворенням Міністерства Державної Власності реформувався і Учений Комітет. Його завдання були більш чітко сформульовані, причому одне з головних місць серед них посіли питання

сільськогосподарської освіти та дослідної справи, а також одночасно зі змінами та розширенням компетенції Ученого Комітету змінювалася його структура. На протязі перших п'яти років після реорганізації виникло 6 бюро: з землеробства та ґрунтознавства, ентомології, прикладної ботаніки, зоотехнії, метеорології, промислової зоології і рибництва та комісія з дослідної справи.

Згодом розширення Ученого Комітету на деякий час припинилося і знов почалося у 1907 році, коли виникло вчене бюро, а в наступні роки були засновані бюро з сільськогосподарської механіки, з мікології та фітопатології, з приватного рослинництва.

Всі ці бюро, на перших порах, розвивалися дуже повільно в зв'язку з браком коштів, особливо, якщо їх порівняти з тими великими задачами, які були прийняті в положеннях про кожне бюро. При цих коштах було можливо лише виконувати функції довідкового характеру, про наукові завдання годі було і мріяти.

Починаючи з 1894 року історія Ученого Комітету є історією його окремих бюро. Але тільки з 1908 року починається помітний розвиток діяльності Ученого Комітету і його бюро внаслідок збільшення коштів, виділених з державного казначейства. В подальшому ці кошти зростали і в 1913 році становили 320 000 крб. Унаслідок війни 1914 р. ця сума залишилася незмінною аж до 1917 року [1].

За час перетворень і оновлень Учений Комітет зайнявся обговоренням плану сільськогосподарської освіти, розробкою програми та розглядом підручників для нижчих сільськогосподарських шкіл і сприянню організації народних читань з питань сільського господарства. Згодом помітне місце в його діяльності посіли питання розвитку дослідної справи, а саме: з'ясування її значення і розробка положення для дослідних установ, результатом обговорення яких і з'явилося перше «положение о русских сельскохозяйственных опытных учреждениях», затверджене у 1901 році, котре створило умови для його подальшого розвитку [3].

При реорганізації Ученого Комітету розглядався законопроект (1916) про створення сільськогосподарського Ученого Комітету, розглянутий у сільськогосподарській комісії. В основу цього законопроекту було покладено розвиток та об'єднання, існуючих на той час бюро, в Інститут дослідної агрономії. Але в зв'язку з лютневими подіями 1917 року діяльність законодавчих органів була призупинена і перетворення Ученого Комітету не відбулося.

Між тим, життя після лютневого перевороту поставило нові завдання перед сільськогосподарським відомством і установами, які повинні були вирішувати їх, пристосовуючись до нових умов наскільки дозволяли обставини і кошти. До цього прийшлося удатися й Ученому Комітету. Не маючи можливості провести реформу в повному обсязі, Комітет вирішив здійснити ті перетворення, які не потребували додаткових коштів і могли б дати можливість розвивати таку діяльність, яка принесла б найбільшу користь не тільки сільському господарству, яке більш ніж будь-коли потребувало керівництва як чисто адміністративного так і наукового, але й державі в цілому.

Для цього було розроблено «Тимчасове Положення», в яке були внесені зміни: до складу Ученого Комітету окрім представників земств в складі членів Сільськогосподарської Ради, а також представників дослідної справи входили і представники вищої сільськогосподарської школи, тобто представники не тільки сільськогосподарських інститутів, а й політехнікумів і університетів, представники найстаріших сільськогосподарських товариств (Вільно-економічного і Московського) та інші.

Голова, який раніше призначався вищою владою, тепер став виборним і лише затверджувався Міністерством Землеробства. Посади у всіх бюро, реорганізованих у відділи, теж були виборними.

Число відділів зростало і окрім існуючих 9, намічено відкриття таких відділів: 1) бактеріології; 2) садівництва; 3) рибогосподарства, рибництва та промислових тварин; 4) бджільництва і шовківництва; 5) організації дослідної справи.

При існуванні 14 відділів згідно з Тимчасовим положенням про Учений Комітет в ньому були представлені всі наукові установи, на працях яких повинно будуватися сільське господарство того часу, а саме: ґрунтознавство (наукове та прикладне), рослинництво і тваринництво, дослідна та учбова справи.

Щоб більш детально висвітлити роботу Ученого Комітету, хотілося б коротко зупинитися на завданнях та організації окремих відділів Сільськогосподарського Ученого Комітету.

Відділ землеробства і ґрунтознавства перетворюється з вже існуючого з 1895 року бюро тієї ж назви. За своє більш ніж двадцятирічне існування бюро виконало ряд цінних робіт з питань ґрунтознавства, добрив і рослинництва і в найближчий час його наукова діяльність зосереджується на питаннях ґрунтознавства і загального землеробства. Найближчим завданням для відділу вважається бути не тільки науковою установою, але й установою, у якій об'єднувалися б наукова різноманітність теоретичних і практичних питань, важливих для сільського господарства. Вся ця робота потребувала створення низки підрозділів чи відділів: 1) відділення генетики ґрунтів, яке б займалося дослідженням ґрунтів на місцях їх залягання; 2) відділення фізики ґрунтів для вивчення фізичних властивостей ґрунтів і тих змін в них, які є наслідком застосування знарядь обробітку та висіву; 3) відділення біології ґрунтів, де будуть зосереджені роботи з вивчення змін біології ґрунтів, які відбуваються в ньому внаслідок обробітку і догляду за рослинами під час росту і 4) відділення хімії для роботи в галузі хімії ґрунтів і рослин.

У питанні добрив невідкладним було вивчення природних багатств і способів їхнього практичного використання з метою забезпечення сільського господарства сировиною для виготовлення штучних добрив, а потім і в галузі застосування. При вирішенні цих питань постала можливість і необхідність взаємодій між відділом та місцевими дослідними станціями, а також і організація самостійних дослідних ділянок в особливо цікавих місцях з точки зору спеціальних завдань відділу.

Відділів, які призначені обслуговувати головну галузь сільського господарства – рослинництво, було чотири: прикладної ботаніки, приватного рослинництва, мікології і фітопатології, садівництва.

Відділ прикладної ботаніки був одним із старіших. Основним завданням відділу було спеціальне наукове вивчення спадкових форм сільськогосподарських рослин і встановлення ступеню придатності окремих форм для конкретної природно-історичної області.

Відділ приватного рослинництва виник пізніше за всіх (1912). Виключаючи з своїх завдань питання загального землеробства і прикладної ботаніки, цей відділ ставить за мету чисто агрономічне вивчення культурних рослин, тобто вивчення їх в польових умовах.

Відділ мікології і фітопатології реорганізований з існуючого з 1907 року бюро, поставив своїм завданням реєстрацію виникаючих грибкових і функціональних захворювань вирощуваних рослин, в деякій мірі завданої ними шкоди, випробування різних лікувальних засобів, підготовку наукового і технічного персоналу на місцях, накопичення матеріалу і літератури для майбутніх досліджень тощо, а з іншого боку і вирішення та всебічне висвітлення тих чи інших питань з фітопатології, розробку наявних матеріалів з мікології і фітопатології. На подальшу перспективу відділ ставив такі цілі: 1) випробування лікувальних речовин, які могли б бути заміною мідних солей і виготовлялися б з вітчизняної сировини; 2) пошук різновидів і сортів хлібних злаків, стійких проти іржі; 3) вивчення шляхів боротьби проти зобоватості коренів плодових дерев; 4) дослідження впливу метеорологічних умов на розвиток і розповсюдження грибкових паразитів; 5) вивчення грибкових паразитів комах, деревини і домашніх будівель; 6) дослідження хімічного складу грибів; 7) вивчення шляпкових грибів та їх штучне розведення.

Галузь тваринництва була представлена двома відділами: зоотехнії, який раніше був бюро і новим відділом бджільництва, а також наміченим у Тимчасовому положенні відділом рибогосподарства, рибництва і промислових тварин. Відділ тваринництва перетворився з існуючого з 1896 року бюро. В

цьому відділі намітилося чотири напрямлення: хімічне, фізіологічне, гістологічне, біометричне і краніологічне.

Програма діяльності бюро з бджільництва і шовківництва, яке в подальшому повинно було стати відділом, знаходилася ще на стадії розробки.

Відділ прикладної зоології і ентомології перетворюється з бюро з ентомології, засноване у 1894 році з метою вивчення шкідливих і корисних для сільського господарства комах, гризунів тощо. Після реорганізації намітилися такі підрозділи зі шкідників: хлібних та інших злаків; технічних (волокнистих), олійних і бобових рослин; городніх, коренеплідних і лікарських; садових, лісових, кущових, винограду і хмелю; свійських тварин і людини; з вивчення паразитів шкідливих комах і корисних хижаків; з вивчення шкідливих і корисних хребетних та представників інших класів тварин, окрім комах.

Відділ бактеріології, передбачений законом 1894 року і накреслений у Тимчасовому Положенні, вже існував у вигляді Сільськогосподарської Бактеріологічної Лабораторії при Міністерстві Землеробства і не був створений.

Праці Лабораторії відповідали потребам і запитам місцевих установ і торкалися низки питань боротьби з шкідливими гризунами і сарановими за допомогою бактеріологічних методів, а також вивчення паразитних хвороб корисних і шкідливих для сільського господарства тварин, риб, бджіл. Хімічне відділення лабораторії окрім того, займалося ще й питаннями хімічного складу і фальсифікації сільськогосподарських продуктів: молока, масла, меду, воску тощо.

Відділ сільськогосподарського машинобудування перетворюється з Бюро по сільськогосподарській механіці, який виник у 1907 році. В свій час Бюро дуже широко розгорнуло свою діяльність, а тепер на нього покладалися ще більш важливі завдання: сприяння у повному витісненні іноземних виробів з вітчизняного ринку, завдяки чому країна могла б зберегти на внутрішньому ринку до 60 млн. крб., що платилися щорічно за іноземні сільськогосподарські знаряддя і машини [5]. Згідно цим масштабним завданням Бюро створило низку

основних, додаткових і допоміжних відділень, лабораторій і майстерень в мережі місцевих станцій і установ: 1. Відділення сільськогосподарських машин і знарядь, робота якого торкається наступних питань: теоретичної і прикладної механіки, вивчення роботи окремих органів сільськогосподарських машин і знарядь та відповідність їх агрономічним потребам; конструювання нових машин і приладів для різноманітних досліджень; збір та вивчення патентів, розробка програм і методів випробувань, консультації з питань конструювання; підготовка спеціалістів в галузі конструювання і сільськогосподарського машинобудування тощо. 2. Відділення монокультури і сільськогосподарських машин-двигунів для вивчення існуючих типів такого класу машин та їх удосконалення. 3. Зернова лабораторія як підрозділ відділення сільськогосподарських машин і знарядь для вивчення властивостей зерна у відношенні до тих машин і знарядь, які використовуються для відокремлення врожаю, очищення та переробки зерна тощо. 4. Агрономічне відділення, завданням якого є розробка конкретних науково-обґрунтованих вимог з боку агрономів до сільськогосподарської техніки. 5. Фізична лабораторія для вивчення фізико-механічних процесів, які відбуваються в ґрунтах внаслідок використання різних засобів. 6. Економіко-статистичне відділення з вивчення питань економічної статистики виробництва, розповсюдження і застосування сільськогосподарської техніки. 7. Відділення з вивчення матеріалів, тобто їх якостей і побудови з метою встановлення порівняльних якостей матеріалів і вимог до їх якості. 8. Хімічна лабораторія для хімічних досліджень і робіт, необхідних для інших відділень Бюро. 9. Відділення атласу деталей, яке знаходилось в тісному зв'язку з відділенням машин, знарядь і монокультури та мало за мету видання і складання атласу деталей машин, а також знарядь з текстом до нього, котрий необхідно мати при вивченні конструкцій машин. 10. Механічна майстерня для конструювання і виготовлення вимірювальних приладів, інструментів, необхідних для роботи інших відділень, побудова і збирання сконструйованих в бюро знарядь і машин, підготовка майстрів і монтерів для ремонту власного робочого інвентарю. 11. Бібліотечно-довідкове

та видавниче відділення. 12. Низка місцевих установ, які складаються з трьох діляниць: новоросійського, туркестанського і підгороднього.

Відділ метеорології раніше був Бюро з метеорології, яке виникло у 1896 році для розробки метеорологічних питань, що мають безпосереднє значення для сільського господарства.

Все це можливо при організації мережі метеорологічних станцій, об'єднаних в місцеві установи і координованих безпосередньо центральним метеорологічним бюро. Найближчим часом планувалося: 1) організувати в кожному сільськогосподарському районі агрометеорологічні станції; 2) написання програм і інструкцій для ведення сільськогосподарських метеорологічних спостережень з метою пояснення впливу метеорологічних факторів на культурні рослини, на різні галузі тваринництва для пристосування їх до місцевих кліматичних умов; 3) систематична розробка матеріалів сільськогосподарсько-метеорологічних спостережень, накопичених станціями бюро; 4) видання атласів з сільськогосподарської метеорології, нарисів, що характеризують кліматичні властивості районів розповсюдження тих чи інших культур чи галузей тваринництва, показників про вологість ґрунту в різних районах і для окремих фаз вегетаційного періоду; 5) вивчення шкідливих для сільського господарства атмосферних явищ і місцевих ознак погоди і снігового покриву, як фактора, який зумовлює накопичення вологі у ґрунті; 6) організацію підготовки кадрів з сільськогосподарської метеорології.

Перераховані вище бюро чи майбутні відділи Інституту Дослідної агрономії є центральними чисто науковими установами, роль і вплив яких на місцеві організації і їх функції зводиться до об'єднання і координації наукової роботи. Для цієї роботи необхідно дещо об'єднуюче, оскільки наукова робота, її методи й організація різноманітні в тих багатьох галузях агрономії, які представлені в різних бюро чи відділах і місцевих дослідних установах. Таким об'єднуючим органом і повинно було стати Бюро чи майбутній відділ організації дослідної справи.

Можна сказати, що головні основи дослідної справи зароджувалися в Постійній комісії з сільськогосподарської дослідної справи, створеної при Вченому Комітеті у 1896 році [2].

Тепер, при нових умовах розвиток дослідної справи потребував не тільки поєднання наукової роботи, але й розробки загальних питань в такому центральному органі, який мав би багатий науковий потенціал, пов'язаний з місцевими науковцями.

Такі завдання і постали перед Бюро з організації дослідної справи (затверджено 28 березня 1917 року), про яке в положенні говорилось, що на Бюро покладається розробка матеріалів з метою організації наукових досліджень в сільському господарстві, облаштування сільськогосподарських дослідних станцій, лабораторій, полів і т.п.; розробка матеріалів для встановлення типів сільськогосподарських дослідних установ і плану їх розподілу по окремим районам; складання приблизних програм та інструкцій; розгляд програм та звітів, клопотання про своєчасне їх опублікування; розгляд і складання проектів організаційних планів, кошторисів нових сільськогосподарських дослідних установ та ціла низка завдань з питань об'єднання методів дослідної справи; розробка нових питань загальнодержавного значення з підготовки кадрів; розгляд результатів роботи і їх розповсюдження для організації діяльності дослідних установ, а також всебічна допомога їм з центру [1].

Таким чином, ми бачимо, що шлях Вченого Комітету, намічений в загальних рисах при його створенні у 1894 році, пройдений з успіхом. Тому що, з дорадчого органу (до 1917 р.) він перетворився в широкий комплекс наукових установ. Перш за все звертають на себе увагу питання, пов'язані з дослідною справою, яка потребувала координації та об'єднання. В повній мірі цьому сприяли завдання, закладені в діяльність існуючих бюро Вченого Комітету, а ще більш ті, які були намічені для майбутніх відділів Інституту дослідної агрономії, а саме об'єднання в науковій роботі місцевих агрономічних сил. Діяльність Вченого Комітету Міністерства сприяла подальшому розвитку і

підйому сільського господарства в цілому, а також його окремих галузей. Вчений Комітет став виконувати акумулятивну функцію між центральним органом і місцевими установами. Його заслугою є розповсюдження агрономічних знань на науковій основі. З журналу «Сельское хозяйство и лесоводство», який видавав Вчений Комітет почалося наукове висвітлення широкого кола питань, пов'язаних з сільським господарством та всебічного розгляду і обґрунтування нових завдань, які постали перед сільським господарством з наукової точки зору, поєднуючи місцеві та суспільні інтереси в аграрному секторі, економіці, техніці, дослідній справі та науці.

Список використаної літератури

1. *Агрономическая помощь в России* / [под ред. В. В. Морачевского]. – Петроград : Изд. Департамента земледелия, 1914. – 607 с.
2. *Винер В. В.* Проект організації порайонного изученія сільського хозяйства / Винер В. В. – СПб., 1908. – 18 с.
3. *Винер В. В.* Сельско-хозяйственное опытное дело / Винер В. В. – М. : Нов. деревня, 1922. – 108 с.
4. *Герасимов Г. А.* К истории возникновения русской сельскохозяйственной науки / Г. А. Герасимов // Труды Молотовского государственного сельскохозяйственного института им. Д. Н. Прянишникова. – Молотов : Молотовское обл. гос. изд-во, 1951. – Т.13. – С. 3–33.
5. *Недокучаев Н. К.* Ученый Комитет Министерства Земледелия в его прошлом, настоящем и будущем / Н. К. Недокучаев // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1917. – № 1. – С. 18–42.